

Rasismen, utvecklingstanken och det svenska biståndet

*Efter andra världskriget blev den politiska rasismen hastigt impopulär, men upphörde inte helt. Historikern **Mattias Tydén** visar att rastänkandet därefter tog nya former inom biståndspolitik.*

Det brukar påstås att Nazitysklands nederlag innebar en vändpunkt i den västerländska rasismens historia. På många sätt är det riktigt. Visst hade de tyska rasdoktrinerna ifrågasatts också tidigare. Själva ordet "rasism" dök upp på 1930-talet för att beteckna nazismens "rashat" och "rasfanatism". Och det fanns forskare som polemiserat skarpt mot själva idén om rasbegrepp och rasvetenskap (till exempel **Ashley Montagu**, *Man's most dangerous myth: The fallacy of race*, 1942). Men överlag accepterades rastänkandet, den rasbiologiska forskningen och den rashygieniska praktiken också utanför Tyskland. Ett exempel är de fyra nordiska ländernas rashygieniskt inspirerade steriliseringslagar från mellankrigstiden och 1940-talet. Ett annat är invandringspolitiken som i USA och på andra håll färgades av rasbiologiskt motiverade uppdelningar mellan önskade och oönskade invandrargrupper.

Nazitysklands sammanbrott följdes emellertid av en snabbt förändrad hållning. Den uppenbara kopplingen mellan rasism och nazism komprometterade rastänkandet som sådant, och ställningstaganden som tidigare uppfattats som vetenskapliga fakta om "ras" blev nu politiskt kontroversiella. Vad som varit en kritisk minoritets åsikt före andra världskriget förvandlades till en anti-rasistisk konsensus efter 1945, och den politiska rasismen blev tabu i efterkrigstidens demokratier (Barkan, Füredi). Detta markerades också i officiella dokument från FN och Unesco som slog fast att vetenskapen visade att "mankind is one". Enligt ett Unesco-uttalande vore det bästa att helt enkelt sluta använda begreppet "ras" och i stället börja tala om "etniska grupper" (*Statement on Race*, 1950).

Sommaren 1945 visade svenska biografier journalfilmer från de befriade koncentrationslägren. Intellectuella och politiskt engagerade debatterade nazismens och rasismens väsen, men också Sveriges roll i efterkrigstidens internationella politik. Borde inte Sverige, som sluppit så lindrigt undan genom kriget, bidra frikostigt till återuppbyggnadsarbetet? Var det över huvud taget möjligt att förbättra det skamfilade rykte som närts av tyska trupptransporter genom Sverige och export av järn och kullager till den tyska krigsindustrin?

En av vägarna mot bättre internationellt renommé gick via delaktighet i det internationella hjälparbetet, inte minst i samverkan med Förenta Nationerna. Redan 1946 började Sverige ta emot utländska stipendiater, först från Jugoslavien och senare från nyligen självständiga länder som Indien och Pakistan. Snart sändes också svenska experter ut inom ramen för vad som kallades "tekniskt bistånd". Från 1950 avsattes en mindre årlig summa i statsbudgeten till FN:s biståndsprogram, en post som ökade mycket kraftigt under 1960-talet tills Sverige på 1970-talet hörde till de få länder som lade en procent av nationalinkomsten på bistånd.

Sveriges framväxande humanitära aktivism i "tredje världen" måste åtminstone delvis ses som ett sätt att positionera sig på den internationella arenan efter andra världskriget.

Trots rasvetenskapens och den politiska rasismens vanrykte efter kriget försvann inte idén om grundläggande olikheter mellan européer och icke-européer.

Det hindrar inte att biståndets snabba expansion också drevs på av "den växande känslan av solidaritet och ansvar över gränserna", som det hette i ett biståndspolitiskt strategidokument från tidigt 1960-tal (regeringens proposition 1962:100). Inte minst avkoloniseringen, med ett stort antal självständiga afrikanska stater under 1960-talet, engagerade den svenska opinionen. En populär svensk föreställning var att Sverige saknade ett kolonialt förflutet (vilket var en sanning med modifikation) och därmed åtnjöt stort förtroende i den avkolonialiserade världen.

Man kan alltså säga att 1950- och 1960-talens svenska biståndspolitik bland annat bottnade i två antirasistiska drivkrafter: kritiken mot den nazistiska raspolitiken och

kritiken mot det koloniala systemets förtryckande historia. Båda dessa drivkrafter sammanstrålade senare i **Olof Palmes** skarpa fördömande av det sydafrikanska apartheidsystemet, och det svenska stödet till afrikanska befrielseströrelser via biståndsmyndigheten SIDA. Samtidigt kan man påstå att efterkrigstidens biståndsdiskurs paradoxalt nog var en arena där rastänkandet omformades, förnyades och fortlevde, långt efter 1945. Det skedde via tre sammanflätade teman: olikhetens och åtskillnadens tankefigur, föreställningen om tredje världen som ett hot, och teorin om utveckling och modernisering.

Trots rasvetenskapens och den politiska rasismens vanrykte efter kriget försvann inte idén om grundläggande olikheter mellan européer och icke-européer. Ibland – men mera sällan – var denna tankefigur fortfarande explicit rasbiologisk, som då läkaren och biståndsdebattören **Stig Holm** avfärdade Unesco:s *Statement on race* och hävdade att biståndet måste anpassas efter ”psykiska rasdifferenser” och

barnbegränsningskampanj som kom att utmyнна i massteriliseringar av fattiga i 1970-talets Indien.

I tidiga biståndstexter framställdes tredje världens fattigdom – och de fattiga själva – som en direkt fara för de industrialiserade länderna. Den globala ojämlikheten ansågs hota världsfreden och behovet av biståndsinsatser jämfördes i 1950-talsdebatten med nödvändigheten av ett militärt försvar. **Ulla Lindström**, Sveriges första biståndsminister 1954-66, talade om hjälpen till ”de underutvecklade” som ”en investering av självbevaringsdrift i vår egen framtid”. Blev världen inte mera rättvis skulle problemen snart ta sig innanför landets egen dörr, men: ”det vore roligt om detta land [Sverige] med sina välskötta och slumfria städer och sin ovanligt enhetliga och välbalanserade befolkning även i framtiden skulle komma att bebos av våra efterkommande utan alltför våldsam uppblandning av främmande folkelement” (Lindström i tal på Skansen 1954). Samma koppling mellan yttre hot och inre välfärd återkom i en artikel där

”Familjeplanering” blev en svensk och norsk paradgren i biståndspolitik, och åtminstone indirekt var länderna delaktiga i den barnbegränsningskampanj som kom att utmyнна i massteriliseringar av fattiga i 1970-talets Indien.

respektive ”ras” förmåga till utveckling (Holm). Här bidrog förmodligen den rådande ambivalensen till själva begreppet ”ras”, som ännu på 1960-talet smögs in också i politiska texter kring u-hjälpen (solidariteten ”gör inte längre halt vid nations- och rasgränserna”, prop. 1962:100). Oftare möter dock en ”kulturaliserad” form av dikotomisering mellan ”i-värld” och ”u-värld”, med argument som att vissa folkgruppers ”nationalkaraktär” förhindrade deras utveckling (Sten). Eller som det formulerades i en statlig utredning 1962 av en svensk nationalekonom: ”Vi kan göra u-människorna immuna mot smittsamma sjukdomar. Men att spruta in västerländsk förnuftsälskhet i dem går inte” (Östlund; man noterar för övrigt att endast tredje världens befolkningar homogeniseras, någon ”i-människa” existerar inte i texten).

Ett vanligare och klart uttalat tema var föreställningen om tredje världen som ett hot mot Europa och väst. Resonemang- et kopplades i regel till befolkningstillväxten i Afrika och Asien – vad som på 1960-talet kom att benämnas ”befolkningsexplosionen” eller ”barnbomben”. I en mycket konkret mening överfördes här metoder som på 1930- och 1940-talet prövats nationellt i Skandinavien och USA i mer eller mindre rashygieniskt inspirerade befolkningspolitiska program. ”Familjeplanering” blev en svensk och norsk paradgren i biståndspolitik, och åtminstone indirekt var länderna delaktiga i den

Lindström inför 1960-talet målade upp ett framtidsscenario där de fattiga – med all rätt – skulle revoltera om svälten i världen inte övervanns. Framtidens vägval var avgörande, skrev Lindström, för ”om våra barn i en ombonad västerländsk värld skall få följa vårt eget livsmönster eller om de kommer att sköljas bort i folkvågor från öst och syd, som förlorat kontrollen över sina handlingar” (Lindström 1959). Xenofobisk retorik av den här typen, med drag av 1930-talets språkbruk, var kanske inte typisk, men uppenbarligen fullt möjlig för ett statsråd med ansvar för biståndsfrågorna.

Utvecklings- och moderniseringsteori var ett tredje fält där föreställningar om ”de andra” fördes över in i efterkrigstiden. Enligt 1800-talets evolutionära historie- och världs- uppfattning betraktades utveckling som något kumulativt och utan borte gräns; det sker en kontinuerlig tillväxt både vad gäller kunskap och materiella förhållanden och även människan går mot en allt högre grad av förfining. Överförd på samhället lade tankefiguren grunden för idén om ”social evolution”: samhällen passerar utvecklingsstadiet från lägre till högre, från enkelt till alltmer komplext, från primitivt till avancerat, men olika samhällen har kommit olika långt i denna förändringsprocess. Med centrum i Europa hade moderniteten spridits ut över världen och grunden för det europeiska övertaget var ekonomiska och samhälleliga insti-

tutioner, kultur, vetenskap och teknik, som avancerat under lång tid. Det var denna "stora berättelse" om "the West and the rest" som legitimerade européernas koloniala anspråk under 1800-talet, och i ett senare skede även påverkade det moderna utvecklingsprojektet i "tredje världen" (Rist).

Tanken går igen i officiella svenska biståndstexter som på 1960-talet polariserade mellan en utvecklad och aktiv västvärld och underutvecklade, passiva regioner i Afrika och Asien, mellan givare och mottagare, mellan de rika ländernas förnuft och rationalitet, och "u-människorna" som fastnat i dogmer och traditioner. Ett annat exempel hittar vi hos **Gunnar Myrdal** som vid denna tid var en av få internationellt inflytelserika svenska samhällsvetare. Under efterkrigstiden tog han sig an den globala fattigdomen i studier som utmynnade i trebandsverket *Asian Drama* (1968) som inriktades på förhållandena i Sydostasien och särskilt Indien. Här lanserade han begreppet *soft state*, "den mjuka staten", som han menade karakteriserade de nyligen avkoloniserade självständiga länderna. I de "underutvecklade" ländernas mjuka stat rådde enligt Myrdal "en allmän brist på social disciplin [...] uttryckt genom många svagheter": brister i rättssystem och laglydnad, korruption, och överlag en underlåtenhet bland tjänstemän att följa regelverk och bland människor i allmänhet att rätta in sig efter offentlig styrning. Begreppet *soft state* vann snabbt spridning. Myrdal kom att kritiseras av indiska och afrikanska forskare, som menade att han tecknat en stereotyp och grovt förenklad bild av indisk religion, kultur och historia. Myrdal kunde på ett plan uppfattas som en öppensinnad och till tredje världen sympatiskt inställd forskare, skrev till exempel sociologen Susantha Goonatillake 1978, men hans av etnocentrism, okunskap och bristande data färgade framställning i *Asian Drama* påminde i praktiken om de texter om Asien som spreds i väst under kolonialtiden (Goonatillake).

Det är rätt tydligt att Myrdal fogade in sig i en längre tradition av västerländska texter. Enligt denna kanon var Europa – och senare Nordamerika – motorn i en flerhundraårig global process som lyfte de mänskliga samhällena från lågt till högt ekonomiskt, socialt och kulturellt. Den världsbild Myrdal omfattade, och med honom sannolikt en rad svenska aktörer på biståndsarenan, handlade kort sagt om västs mission att sprida moderniteten genom "utveckling". Och det synsättet var i praktiken besläktat med vad som betecknats som "the colonialist myth" – "that European domination had brought backward societies into the modern world" (Thornton).

Med begrepp som "nyrasism", "rasism utan raser" och "kulturrasism" har en rad forskare försökt fånga in det faktum att kategoriseringen av människor "i artificiellt isolerade typer" (Balibar) bestått även efter rasvetenskapernas, det gamla rasbegreppet och den biologiska rasismens officiella fall efter 1945. "Kultur" eller "ethnicitet" har kommit att ersätta "ras", men kan fungera likartat. Liksom den "klassiska" biologiska rasismen betonar nyrasismen renhet och segregation: "vår gemenskap" ska skyddas mot "främmande inblandningar". Men temat är inte längre det biologiska arvet, utan föreställningen om "de kulturella skillnadernas orubbliga karaktär". Oförenligheten mellan olika livssätt måste "respekteras", och främlingsfientlighet och etniska konflikter påstås vara "naturliga reaktioner" vilkas lösning ligger i att hålla kulturer åtskilda. Den hierarki som nyrasismens uppställer utgår från individers och grupper påstådda förmåga att anpassa sig till en tänkt västerländsk modell (Balibar). **Thomas McCarthy**, i sin studie över rasismens och utvecklingstankens idéhistoria, tillägger att socialvetenskapernas tal om "dysfunktionella kulturer" i "underutvecklade

samhällen" har ersatt naturvetenskapernas rasteorier, men liksom tidigare förklaras orättvisor med de underutvecklades egna tillkortakommanden, även om dessa nu sägs vara kulturella snarare än biologiska. Men den kanske mest slående kontinuiteten, fortsätter McCharthy, handlar om att nyrasismen faktiskt tillämpar "samma grundläggande uppdelningar av mänskligheten som konstruerades i och genom den klassiska rasismen", dvs. uppdelningar i samma "folk", i européer mot icke-européer, i "vita" mot "färgade" eller "svarta" (McCharthy).

Oavsett om vi väljer att använda begreppet nyrasism eller inte är det tydligt att biståndets diskurs fungerade som en brygga mellan den klassiska rasismens tankevärld och en av-biologiserad världsbild där uppdelningarna mellan väst och "de andra" trots allt bestod. Många av biståndshistoriens aktörer var uttryckligen och aktivt anti-rasister – bland dem Gunnar Myrdal – men bidrog samtidigt till att cementera en världsbild som lånade sina dikotomier och hierarkier från tiden före 1945. Mycket talar dessutom för att biståndsdiskursen än idag präglas av sådana dubbla budskap. Det stadietänkande, från "lägre" till "högre" via utveckling och modernisering, som under lång tid präglade biståndsdiskussionen, har visserligen städats bort från officiella dokument och ersatts av begrepp som "partnerskap" och "samarbete". Studier av biståndets fältarbetare visar å andra sidan att "föreställningar kring evolution och 'efterblivenhet'" i praktiken fortlever (Eriksson Baaz).

Mattias Tydén

Skribenten är docent i historia vid Stockholms universitet. Denna text bygger på pågående forskning, tillsammans med Annika Berg och Urban Lundberg, om det svenska biståndets historia.

LITTERATUR

- E. Balibar & I. Wallerstein, *Ras, nation, klass. Mångtydiga identiteter* (Daidalos, 2002),
E. Barkan, *The retreat of scientific racism. Changing concepts of race in Britain and the United States between the world wars* (Cambridge UP, 1992),
S. Engh, *Population control in the 20th century. Scandinavian aid to the Indian family planning programme* (diss. Univ. of Oxford, 2005),
M. Eriksson Baaz, *The white wo/man's burden in the age of partnership. A postcolonial reading of identity in development aid*. (diss. Göteborgs univ. 2002),
F. Füredi, *The silent war. Imperialism and the changing conception of race* (Pluto Press, 1998),
T. McCarthy, *Race, empire, and the idea of human development* (Cambridge UP, 2009),
G. Rist, *The history of development. From Western origins to global faith*, 4e uppl. (Zed Books, 2014),
J. Thornton, *Africa and Africans in the making of the Atlantic world, 1400-1800* (Cambridge UP, 1998).

